

Що відбувається з нами за доби глобалізації? Як розвиток сучасних комунікаційних технологій змінює людей і суспільства? Чому інтенсифікацію міжлюдських зв'язків, економічних та культурних взаємин супроводжує не інтернаціональне братерство, а міжнаціональні конфлікти? Як комунікативна рівність та доступність кожному засобів масової комунікації породжують революції? Чому пошуки істини перетворюються на владу постправди? В книзі надаються розгорнуті визначення глобалізації, комунікації і культури в їх внутрішньому взаємозв'язку. Разом з критичним викладом думок класичних і сучасних мислителів (М. Гайдеггера, А. Шюца, Ю. Габермаса, Ж. Рансьєра, Ч. Тейлора, Ж.-Л. Нансі, У. Кімліки та ін.) автори відзначають провідну роль культури в її національних проявах як головного чинника опору процесам глобалізації та, водночас, їх основного мотиватора. Відомі явища суперечок і незгоди в сучасних міжнародному та локальному дискурсах дають підстави для переосмислення традиційного погляду на комунікацію як універсальний засіб порозуміння та примирення. Аналіз комунікації, здійснений у книзі, робить зрозумілішим зв'язок політики і культури. На тлі глобалізації та змагання націй за визнання стає яснішою роль комунікації як основи формування ідентичностей — колективної та індивідуальної, а також теоретичні шляхи подолання їх конфліктів. Автори не уникають теми небезпеки деградації культури дискурсу в публічній сфері — наслідку домінування в усіх сферах життя інформаційних технологій. Критика інфовлади, що спричиняє виникнення деперсоналізованого «світу без дійсності», доповнює складну картину глобалізації разом з прикладами того, як комунікація сприяє акумулюванню досвіду для творення нового.

Книга розрахована на підготовленого читача, хоча може стати в пригоді всім тим, хто має бажання розібратися у власному ставленні до світу, в якому ми опинилися в добу глобалізації та сучасних засобів масової комунікації.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (протокол №10 від 10 грудня 2019 р.)

Автори:
Євген Бистрицький, Роман Зимовець, Сергій Пролєєв

Видавці:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, КОМУНІКАЦІЯ І КУЛЬТУРА	
1. Глобалізація і локалізація	19
2. Універсалізація поняття комунікації	24
3. Комунікативна дія в життєвому світі	33
4. Комунікативна рівність та політика незгоди	63
5. Пробудження культури через публічний дискурс	89
6. Екзистенціальна істина і постправа	110
7. Про філософський дискурс: комунікація і дисципліна мислення	131
Розділ II. МІНЛИВІ СПІЛЬНОТИ: КОМУНІКАЦІЯ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ	
1. Сучасні політики ідентичності. Новий вимір старої проблеми	145
2. Комунікативна сутність колективної ідентичності: між конститутивним та інструментальним поняттями суспільства	152
3. Автентичність, ідентичність, спільнота	160
4. Уявлені спільноти локальних життєсвітів	182
5. Історична рухливість життєсвітів і стабілізуюча функція символічних універсумів	195

6. Уявлення нації як різновид символічних універсумів: до питання становлення модерних націоналізмів	204
7. Електронні медіа і зміни стилів уявлення спільнот	225
8. Комунікативний аспект глобалізації: вплив на колективну ідентичність	238
9. Нації знову в грі. Глобальна комунікація на службі націоналізмів	251
10. Україна: незавершена боротьба за ідентичність	267
Розділ III. ІНФОВЛАДА В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ	
1. Виникнення світу без дійсності: парадокси глобалізації	274
2. «Прекрасний новий світ»: переродження медіа-комунікації та виникнення інфовлади	299
3. Раціональний дискурс та інтелектуали за умов інфовлади	330
4. Дискурси і шоу: чи залишається місце для сенсу? Випадок Європи і випадок Майдану	361
Список літератури	395
Показчик	410

ВСТУП

Три великі поняття — глобалізації, комунікації та культури — не випадково поєднано в назві цієї книги. Навіть побіжний погляд на взаємодію явищ, охоплених цими місткими поняттями, порушує низку питань, важливих як для нашого персонального, так і для колективного, суспільного самовизначення в глобалізованому світі.

Взаємозалежність глобалізації та комунікації є загальнови-
знаною. Усвідомлення глобалізації відбулося разом з набуттям
людиною нової умови існування (*human condition*): можливості
не тільки *знати* про ціле людського всесвіту, а й *бути* персо-
нально причетним до світових подій, що утворюють це ціле. Це
було б неможливим без новітніх засобів передання інформації —
без моментальної комунікації. Вже на самому початку усвідом-
лення цієї взаємозалежності її було влучно виражено в широко
відомій метафорі «глобального селища», до якої ми ще будемо
звертатися в цій книзі: «Електронні медіа стягують світ до [ста-
ну] селища чи племені, в якому все трапляється для кожного од-
ночасно: кожний дізнається, отже, бере участь у всьому в ту ж
хвилину, як це трапляється. Телебачення [додамо: сучасні засо-
би комунікації] наділяє цією якістю одночасності події в гло-
бальному селищі» [Carpenter, McLuhan, 1960: р. xi]. У цій мета-
форі відбиваються найсуттєвіші характеристики глобальної
комунікації, яка передбачає існування максимальної свободи ін-
формації, того що має титул свободи слова — наявність вільного

доступу до всіх засобів масової комунікації, коли кожний є інформаційно причетним до подій. Отже, йдеться про фундаментальне право на свій голос в колективному ансамблі спілкування. Завдяки свободі слова спілкування ґрунтується на презумпції (демократичної) комунікативної рівності — рівному праві кожного на участь у всьому, що трапляється. Нарешті, сучасна комунікація планетарно спілкує нас, підтримує і створює групові та національні спільноти, творить глобальний всесвіт.

Наведене визначення надає певний ключ до розуміння ідейного підґрунтя філософських досліджень феномену комунікації в повоєнну добу після жахливої катастрофи руйнування людності в Другій світовій війні. Історичною передумовою таких надзвичайно плідних досліджень стала їхня оптимістична упередженість (притаманна й сьогодні) щодо здатності комунікації як такої з'єднати різноманітні світи людей, примирити в глобальному масштабі спільноти та нації — достатньо лише комунікувати, мати компетентність або вміння комунікувати, зокрема налаштовуватися на взаєморозуміння, раціональну домовленість. Тотальна комунікація, здавалося, має потужність примирити приватні та особливі, корпоративні та суспільні, етнічні та національні інтереси завдяки переведенню їх у реєстр власне змістовної комунікації — ту сферу, де обговорюються шляхи досягнення консенсусу через впровадження універсальних норм, законів, цінностей, всезагального, об'єктивного або достовірного знання про те, щодо чого сперечаються, дискутують, комунікують. Як універсальна політична і етична цінність утверджується іманентна мета будь-якої комунікації — спрямованість на розуміння, на взаєморозуміння. Все це можна назвати ідеалами глобальної комунікації, які стають орієнтирами у розумінні та вивченні феномену комунікації в 60-х роках минулого століття. Саме тоді розгортається діяльність потужних інститутів міжнародної політичної комунікації з глобальною миротворчою місією. Розширюється членство в ООН і на його порядок денний виносяться питання розвитку міжнародної спільноти, активно

формується наднаціональний економічний союз та спільний правовий режим європейських країн — ЄС. За тієї доби глобального розвитку комунікації у другій половині минулого століття швидко відбувається розбудова ліберально-демократичних інститутів країн на засадах відкритого політичного дискурсу рівних — розвиток у напрямі деліберативної демократії. Ущільнення міжнародної комунікації привносить демократичні віяння у табір радянських авторитарних суспільств. Філософія комунікації орієнтується на перемогу сили розуму, політичної раціональності й по-новому звертається до прикладу філософського дискурсу доби модерну, адже «універсальне є засадничо мирним, як це було зрозумілим для Просвітництва та юдео-християнської думки», як це влучно висловив французькій феноменолог Поль Вірільйо [Virilio, p. 36].

Утім, в цьому пункті планетарного поступу в поширенні спільних норм і цінностей — за бучимто досягнення універсального взаєморозуміння між людьми і спільнотами, підкріпленого науковими та виробничими технологіями, — саме культура спричинила головний опір глобальній комунікації, якщо під цим розуміти не тільки передання віртуальних повідомлень та образів або «інтерацію, опосередковану символами» (Ю. Габермас). Тотальність комунікації мотивується потребами насамперед предметної взаємодії людей, котрі зв'язують окремі спільноти в глобальну мережу міжнародними виробничими та фінансово-торговельними обмінами, світовим туризмом, масовими міграційними переміщеннями, інтернаціональними зусиллями з розв'язання глобальних проблем, такими як спроби зменшення негативного впливу життєдіяльності людства на екологію чи боротьба з пандеміями, тобто через політичні та геополітичні взаємини націй. Все це разом з приватним спілкуванням та завжди можливою участю людини в суспільно-політичних подіях власної та світової спільноти становить практично неосяжну за різноманітністю форм і змісту царину комунікації сучасної людини. Саме внаслідок комунікативної свободи голосно заявляє про

себе опір глобалізації з боку різноманітних локальних форм життя — життєвих світів, культур та «мовних ігор», національних спільнот. Комунікативний ідеал «глобального селища» ставиться сьогодні під питання доцентровими рухами локальних світів. На тлі ущільнення глобальної взаємодії відбувається зіткнення прагматик різних суспільств — їхніх економічних інтересів, особливостей ідентичності та способів організації життя, які вимагають політичного визнання з боку інших. Виникає критичний погляд на ідеальний образ комунікації як посередника універсального взаєморозуміння, етики толерантного порозуміння «нас» і «інших», «свого» і «чужого».

Зауважимо, що філософська формула такого повороту від модерно-просвітницького світогляду — це, говорячи в термінах Ж.-Ф. Ліотара, визнання плюралістичності соціальних прагматик, що руйнують гомогенні рамки універсальних способів бачення та розуміння світу, або гранд-нарлативи, які були притаманні модерну та на які початково орієнтувалися філософські теорії комунікації. Але саме визнання значущості особливих культур делегітиме претензії комунікації на автоматичне досягнення універсального консенсусу, варто лише домовитися. На тлі глобалізації функція комунікації, яка видається головною, — функція поєднувати — зробила, особливо наочно у сфері мистецтва та гуманітаристики, віртуально доступними й такими, що можуть бути одночасно поєднаними на платформі одного уявлення, однієї свідомості, нарлативи та артефакти відмінних, зокрема історично різних, культурних світів, без втрати їхньої естетичної особливості та унікальності життєвого досвіду, втіленого в них. Побіжно відзначимо, що це відбулося у відомому факті нещодавнього масового захоплення культурою постмодерну, яка, втім, не зникає з культурних обривів сучасності.

Ми згадали стан постмодернізму, щоб посилити тезу про виникнення опору первинним ідеалам глобальної комунікації з боку явищ культури. Положення, що мультикультуралізм лише виявляє, демонструє ситуацію постмодерну, є достатньо

відомим. Так, не тільки віртуально, а й у реальній політиці за умов ліберальної демократії спроби поєднання локальних — етнонаціональних — способів життя та групових інтересів громадян з різною культурною ідентифікацією в просторі одного суспільства призвели до появи теорії та політики мультикультуралізму. Право особистості на вільне утвердження в публічній комунікації власного голосу, а отже, автономної ціннісно-світоглядної позиції, що не суперечить фундаментальним правам інших, безпосередньо збігається з фундаментальними цінностями політичного лібералізму. Так само ліберальне суспільство, яке за визначенням має плекати право кожного на автономію та вільне висловлювання у відкритому просторі комунікації, зустрічається з настійливою вимогою рівного визнання мультикультурних потреб етнічних меншин, а також інших груп нонконформістів. Спроби послідовного проведення політики мультикультуралізму, етично санкціонованого західною філософією, винесли на порядок денний сучасних західних демократій практичні питання забезпечення фундаментальних прав представників меншин. Авторитарне плекання власних консервативних традицій культурними меншинами зайшло в суперечність з цінностями лібералізму, зокрема з правом на індивідуалізм, автономію та самовизначення. Всього десятиліття тому масова міграція в західні ліберально-демократичні країни біженців з країн Близького Сходу, котрі потерпають на батьківщинах від міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, спричинила офіційну відмову від політики міжетнічного плюралізму. Не тільки канцлером Німеччини було публічно заявлено про кризу мультикультуралізму разом з вимогою до меншин культурно, зокрема мовно, інтегруватися до великої спільноти суспільства.

Феномен мультикультуралізму зробив проблематичним первинне наївне уявлення про мирне глобальне селище як певну кінцеву мету, своєрідний ідеал глобальної комунікації, вказав на неподолану проблемність стосунків всередині великих

політичних спільнот сьогоднішніх націй. Історичні зміни, що відбуваються у нас перед очима, відбилися в подальшому культурному спротиві універсалізуючим тенденціям глобалізації. Інтереси збереження цілісності, солідарності та сталого розвитку сучасного суспільства актуалізували питання його внутрішньої єдності, політичної стабільності, покликали до життя потужну течію філософської теорії комунітаризму (*communitarianism*). Розв'язання питань внутрішньої єдності, ідейна турбота про цілість чи тієї спільноти (*community*) актуалізували питання національної ідентичності.

Суспільна ідентичність є невіддільною від індивідуального переживання цілісності власного сенсу життя кожним належним тій чи тій ідентичності. І в цьому ракурсі формування колективної ідентичності спільноти є так само продуктом внутрішньої та зовнішньої комунікації спільноти. Виник та існує нерозривний зв'язок між процесами формування колективних — комунітарних — ідентичностей у рамках окремих суспільств і проблемами зіткнення притаманних їм культурних, політичних і, в цьому контексті, ідеологічних уявлень у просторі міжнародних взаємин. В цьому відношенні сьогоднішня актуалізація поняття та проблеми ідентичності є прямим наслідком глобальної комунікації.

Варто згадати, що поняття ідентичності первинно виникло як уявлення про індивідуальну психологічну кризу поміж емігрантів, зумовлювану складними, часто марними, спробами вбудуватися в іншокультурну цілісність життя новонабутої спільноти. В контексті сучасної взаємодії суспільств та зіткнення культур поняття ідентичності набуває ширшого значення. Воно відбиває внутрішню поєднаність індивідуальної та колективної ідентичностей — схоплення персонального життя в наративах, в яких ми живемо, якщо говорити мовою провідних представників течії комунітаризму Ч. Тейлора та А. Макінтайра. Ідеали ліберальної автономії та індивідуалізму зустрічаються з вимогами визнання цінностей та норм колективного співжиття. В цьому сенсі на

заміну ідеологічній суперечці лібералізму та мультикультуралізму приходить зіткнення ліберальної ідеології з ідеями теоретиків комунітаризму, їхнім наголосом на неунікненній включеності індивіда в певну культурну спільноту (У. Кімліка). Комунітаризм вимушений віддавати певну першість належності індивіда до суспільного цілого, отже, схилитися в бік визнання первинності колективної ідентичності над уявною автономією особи. Внаслідок цього поняття колективної ідентичності, що мусить відбивати спільне уявлення про певну суспільну цілісність, стійку незмінність його ідентифікації за всіх можливих соціальних змін, набуває подвійного значення. Комунітаризм і його філософсько-теоретичні пошуки наражаються на нову дилему поєднання двох ідентичностей в рамках суспільного цілого — політичної і культурної. Політичної в сенсі юридично-правової, конституційної, рівності громадян, тобто громадянської ідентичності, з одного боку, та ідентичності морального ґатунку, культурної єдності життя в єдиному соціумі — з другого. Нам начисто відома дилема всередині цього, по суті, єдиного питання спільної ідентичності. Її сьогодні гостро переживає українське суспільство в зіткненнях різних версій «націоналізму» з політикою відстоювання рівності культурних прав і свобод, зокрема для пострадянської та російської культурної експансії, незважаючи на триваючу агресію з боку Росії.

Ця побіжно окреслена панорама різноманітного опору проявів культури уніфікуючим процесам глобалізації виявляє також вузлові проблеми сучасної комунікації у її різноманітних проявах — від повсякденного індивідуального спілкування до винесення власного голосу в публічну сферу через мережеві дискусії, які часто набувають внутрішньополітичного значення. Ми на власному досвіді знаємо, як розбіжності в ідентичностях постають на шляху досягнення комунікативного розуміння та можливого консенсусу в поглядах на події не тільки в публічній сфері. Ідеологічні полеміки, що базуються на принципових відмінностях щодо політики ідентичності, утворюють вузли політичної